

EUSKARA, EGITASMO POLITIKOA BIHURTU: SABINO ARANAREN ASMOAK DENBORAREN GURPILEAN, EUSKALTZALETASUNAREN ILDOAN

Bilbo, 2003-XI-21

Joseba Agirreazkuenaga

*Euskaltzaindiko urgazle eta EHUko
gaurregungo historiazko katedraduna*

Aitzin solasa

Sabino edo Sabin Aranaren heriotzaren mendeurrenean, gaurko hitzaldi honetan, zera gogoratu nahi nuke: Sabino Aranak, beste gauza askoren artean, euskara, euskal hizkuntza egitasmo politikoa bihurtu zuela, politikaren bidez berregituratu eta euskararen bizitza sendotu nahi zuen. Eta nire ustez honetan datza bere ekintzabide nagusienetariko bat. Horregatik, euskaltzaleen mugimenduaren baitan ere kokatu beharko genuke pertsonaia, bere ideiak eta ekintzabidea. Ikusi besterik ez dugu, Euskal Abertzaleetasunaren agiritegian Sabino Arana Goiriren ondarea hain ederki eta ikerlariontzat erabilgarri eta mesedegarri eratua, oraingoz behintzat artxibategian erdara txukunean sailkatu egon arren. Euskara, euskal zibilizazioa geroa haren kezken muina dugu. Nire ekarpena une honetan, behin behinekoa dela adierazten dut eta etorkizunean sakonago beharko litzateke burutu.

Abiapuntua eta helburua harturik, zera dakusagu: haren bizitza laburrean, hamar urteren buruan euskararekiko bialdi nabarmen bereizten direla eta, gutxi gora behera zer nolako bilakaera izan zuen adierazten saiatuko naiz: lehena 1893ko adierazpenetan kokatzen dugu eta bigarrena 1901ean.

Baina bera ez zen lehena izan euskal hizkuntzaren geroaz kezkatu gogotak egin zituena. Nire ustez, katea luze bateko katebegi garrantzitsua bai agian. Euskal Herriko eta Europako historiaren gurpilean kokatzea litzateke nire asmoa. Horregatik, honako galdera dugu bidezko: Noiz eta nortzuk sartu dute euskara egitasmo politikoaren arloan eta zergatik eta zertarako?

Bibliografiari dagokionez, lehendabizi aipatu nahi nuke, 2001eko urriaren 25ean eta 26an, Sabino Arana kultur elkargoak jardunaldi trinkoa eratu zuela «Euskaltzaleen Biltzarraren Mendeurrenean» izenburupean. Bertan, Mi-

kel Zalbidek 1901ean Sabino Aranak Euskaltzaleen Biltzarrean eginiko hitzaldiaren harian, gogoeta eta ekarpen jakingarria egin zigun, S. Aranaren ikuspegi, euskaltzaleen mugimenduen baitan ulertarazteko bidea erraztuz. Eta pentsamendu politikoa bera ere, beharbada, ulergarriago egingo zaigu, euskaltzaleen etorrian aztertu ezker. Euskarari buruzko ideologiei buruzko txostena aurkeztu nuen aipaturiko jardunaldietan eta gaurkoa esandakoaren berrikuspena litzateke.

Joseba Intxaustik idatzi ditu, bestalde, hainbat saiakera eta liburua ere euskal hizkuntzaren historiaz. Mikel Atxagak Sabino Arana eta haren jarraitzaileen eragina euskararen berbizkunderan. Eta ildo horretan gure ekarpen xumea kokatu nahi genuke, epe luzean, aurrekariak, eta ondorenak aipatuaz, mendebaleko Europaren historiaren nondik norako nagusien baitan, S. Aranaren ekarpena euskararen biziberritzeari buruz gogoeta gai hartzen dugularik.

* * *

1. Euskal hizkuntza eta nortasun politiko eta kulturalaren bilakaera, iraultza liberalaren abiadan, lege zaharreko «konstituzio politiko» foralaren garaian

XVII.mendez geroztik, Batzar Nagusietan ordezkari izateko gaztelaniaz irakurtzen eta idazten premiazkoa izan arren, XIX.mendean oraindik, hainbat ordezkari euskaldun hutsak ziren. Eliza Katolikoaren Administrazioan, euskarak bere halabeharrezko eremua irabazi zuen, bereziki ahozko predikuetan.

1789ko Frantziako Iraultza Liberalaren dinamika politikoan, nazio politiko berriaren konstituzioan, hizkuntza bat eta bakarra onartu zen, besteak baztertuz eta ezarritako hierarkia berezkoa, naturala balitz bezala aldarrikatu zuten. Agintea irabazi zutenek Pariseko hizkuntza frantsesa, hizkuntza eredu bakartzat ezarri zuten.

Arrazoizko eta kulturadun hizkuntzak zeintzuk ziren aukeratzea aginte politikoaren esku gelditzen eta gaineratikoak, balizko berezko lege unibertsalen eraginez, halabeharrez itzaliko zirelaketan zeuden, eta beraz sekuentzi bakaerreko ikuspegi historikoan erabat sinisturik, Biblian irakurritako ikuspegi historikoaren ondorioz, hizkuntza bakaerreko etorkizuna aurreikusten zuten eta beraz hizkuntzen galera, halabeharrezko berezko ondorioztat hartzen zen. Beraz, iraultzaileen erabakien ondorioz, aurrerantzean, hizkuntza Estatu-nazio berriaren baitako egitasmo politikoa bihurtu zuten. Konstituzio politiko berriak horren isla dugu eta konstituzio liberalak hizkuntza, eta bidebatez, euskara, egitasmo politiko berria sortu zuten. Iraultzaileak, hasieran bere paskinak euskaraz eta frantsesez argitaratzen zituzten, euskararen erabilpen funtzionala onartuz. Baina ondoren, frantsesa nagusitu zen.

Euskararen kezka, jakitunen artean modu ezberdinez landu zen. Dinamika horretan, ez da harrizkoa, euskararen politizazioa berehala sortaraztea, ikuspegi defentsiboa areagotuz. Kontrairaultzaileen ikuspegitik, euskal hizkuntza, iraultzaren aurkako hesia izan zitekeen. Horregatik «Antzinako euskaldunen alabantzetan» euskara goraiatu egingo da. J.A. Mogelen paradigma ideologiko kontrairaultzailean bete-betean, berezko balioa izango du eta tresna modukoa ere izango da. XIX.mendeko lehenengo 30 urteotan, euskararen geroa, ideologia politikoen arabera begiratu zen: Kontrairaultzaren moldetan, J.A.Mogel, B.Mogel, J.M.Zabala, J.P.Uribarri, A.Abbadie. Bestalde, berrikuntza liberalaren diskurtsoan, A. Iturriaga eta A.Txaho.

1.1. Euskara lege zaharraren kinkan: «Antxinako euskaldunen alabantzak»

XVIII. mendearen bigarren erdian, kostaldeko Euskal Herrian eta bereziki Bilbo, Donostia eta bestelako hiriguneetan aberastasun ekonomikoaren isla nabarmendu zen. Eta ondorioz, bizimailaren hobetzeak beste kezka batzutan murgiltzeko aukera emanez, kulturetzarako giro berria agiri zen, Adiskideen Batzarrea/Sociedad Bascongada de Amigos del País «dugu adibidea. Hego Euskal Herrian euskarazko narratibak ere begirunea irabazi zuen, eliztarren baitan misioetako mezuak zabaltzeko euskal hizkuntza landu zen».

Baina oraingoan Antxinako euskaldunen alabantzen inguruko iruzkina premiazko dela deritzot garaiko agiri eta pentsamolde baten isla zuzena delako.

Oraingoz behintzat ez dakigu jakin ziurtasunez noizkoak diren zehatz-mehatz, baina adierazten dituen arazoak eta mezua, guda giroan burutuak direla dirudi. Horregatik, nire ustez, Konbentzioko 1793-1795eko giroan burutuak edo eta Napoleonen aurkako gerratean (1808-1813) pentsatuak izan zirela, uste dut. Gerra bietako esperientzia laburbildu egiten du eta iraultza/kontrairaultzaren dinamikan kokatzen da gai nagusia.

Bertsook Juan Mateo Zabalak bildu zituen, frantziskotar bilbotarra berau. *Fabulas en dialecto vizcaino* haren bilduman sartu zituen eta «Berba aurrekoan « adierazten du «ez takit nik norenak» zirela aipaturiko Antxinako euskaldun alabantzak. Baina garrantzizkoak dira haren ustez, zeren liburu hasieran ezarri zituen, sarrera gisa J. A. Mogelen ipuinen aurretik. Beraz, pentsa daiteke, J.A. Mogelen garaikoak ote zirela. Mogeldarrek, bai Bizentak eta Juan Josek antzeko bertso motak argitaratu zituzten 1814 eta 1823 urte tartean. Beraz giro bereko idazle batenak ditugu.

A. Zelaietak, adierazi zuen, I. Astarloak 1817an argitaratu zuen *Urteko Domeka* izeneko liburuaren sarrera eta bertsoetan agiri diren edukiak, antzekoak zirela. I. Astarloa Bilboko frantziskotarren komentuauren buru izan zen eta bertso paperak sarritan argitaratzen zirenez gero, haren eskukoak edo komentuko bes-

te kide baten batenak izan daitezke, beharbada. Gerora, 1833an, karlisten altxamentuan ere, komentuko frantzizkotarrak eragile zuzenak izan ziren.

Egile zuzena aurkitu ez arren, koplek zentzu korala hartzen dute, Bilboko «San Fraiskuko» komentuan ohikoak zirelako. Koru horretako nortasun nabarmeneko pertsonak mogeltar edo astarloatarrak ditugu Eta baita ere Antonio Zabala «Gabonetako otsaldiak» izeneko koplek egile eta argitaratzailea zena 1814an. Konbentzioko gerraren garaiko koplek, «erregea, Fedea eta Herriak» aipatzen dira. Euskaldunen alabantzetan aldiz, euskaltzetasuna sendoa goa eta agerikoa dugu.

Baina nire ustez, data zehatza bezain garrantzitsua, adierazten den edukia azpimarratzea dut helburu: mezua, euskaraz burutua dago, herri mailako hizkeran idatziak dira, kosmogonia baten arketipo gisara pentsatuak. Eta pentsamolde horrek gauregunerarte iraun du Euskal Herrian. Guzti horregatik deitriot, «Antzinako euskaldunen alabantzak» Euskal Herria modernitatean sartzen ari zeneko garaiko testu ideologiko fundatzailetarikoa dela. Iraultzaren proposamen berritzaileak bezain besteko garrantzia dituzte iraultzaren harian sortzen direnak eta beraz kontrairaultzaileenak. Kontrairaultzaren moldetan formulatu eta gihartu zen pentsamoldea eta kultura politiko berriaren adierazpena agiri da, tradizio berri baterekiko leiala izan omen nahi zuena. Tradizioaren lotura aldarrikatzen zuen baina berez iraultzaren formulazioen arabera adierazten ditu bere ezaugarriak. Eta euskararen aldeko diskurtsoa, ez da, bazterreko ikuspegia, erdi-erdigunekoa baizik.

Bestalde, pentsamoldea bere koordenadan sartzeko, gogoratu besterik ez, 1775.ean Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako euskal agintarien arteko bilkurak berriz indarberritzen hasi zirela, Adiskideen Batzarrearen egoitzan, Bergaran, «Conferencias» izenarekin ezagunagoak ziren eta aurrerantzean, 1936.arte bilkura hauek ohizkoak bihurtu zirela. Bilkurak, legezkoak bihurtu ziren 1800an erret aginduaren onspena lortu zutelako. Bilkuren ondorioz, euskal aginte politikoa landu eta bistakoa izan zen. Eta 1793ko azaroran, «konstituzio político foralaren» aldeko aldarria egin zuten. Bestalde, Espainiako Historiazko Erret Akademiak, Hego Euskal Herriko hiztegi historiko-geografikoa argitaratu zuen 1802an, eta Nafarroako atalean, Traggiak esan zuen euskara ez dela antzinako hizkuntza, VIII.mendean asmatu-rikoa baizik, desberdintasunaren bidez aginte politikoari auspoa emateko. Iritzia eta ekimena kokatu behar da Godoy Carlos IV.erregearen agintariaren asmoan: 1793-1795 garaiko Konbentzioko gerran euskal agintari-ek erakutsi zuten beren kabuzko erabakien gaitasuna, foru legedian oinarriturik, erresumako agintari-ek, foruen bidezko egituraketa politikoaren legitimitatea desegiteko bidea hasi zuten. Euskara, euskal hizkuntza, jomuga bihurtu zuten. Hau da, hizkuntza apartatu behar zen eta gizartetik aldentzeko ahalegina antolatu. Alderantziz, Pablo Astarloa eta euskararen apologisten ekime- nak ezagunak bihurtu ziren aurrerantzean, eta euskararen aldeko ideologia indarberritu zen.

Aldi berean, 1766an, herri matxinada gogorra bizi izan zuela euskal gizarateak, handiki eta populuaren arteko borroka zuzena.

1789ko iraultzaren ondorioak ikusi ondoren, iraultza liberalaren mundu berriaren beldurpean, euskal nortasunari buruz gogoetak berrausnartu ziren eta tradizionalismoaren paradigmatik indartu egin ziren edo indarberrituz, elizgizonen eraginez, azaleratu bai behintzat.

Poeman agiri diren galderak eta erantzunak, 200 urte iraun dute. Euskaldunen aintzinatea izango da ustirik zabalena eta aldaketen aurrean «menditarren» «goi-herritarren» ohizko bizimodua bilakatzen da benetako jatorrasunaren iturburu. Ikuspegi jatorraren moldea nagusitzen doa. Berau, 1634eko matxinadan, formulatu zen honezkero. Gatzaren gaineko zerga edo monopolio ezarri behar zuenaren aurka altxatu zen Bilboko herria eta beste batzuk. Gernikan bildu zirelarik matxinoek aldarrikatu zuten benetako bizkaitarrak menditarrak zirela, mendiko biztanleak eta ez hiriko kapa beltzadunak. Ikuspegi hau ondoko mendeetan errepikatu egin zen.

Tokian tokikoa, propiotzat eta bereizgarri definitzen dena, benetako jatorrasunaren erakusle bihurtuko da. Beraz, ondoko edo bestaldekoena, erbeste-koa, arrotza izango da. Pentsamolde honetan, fedea, geure legeak, euskara, dira euskal nortasun jatorraren abiapuntu eta eduki nagusiak.

Historiaren ikuspegia Bibliak ezartzen zituen mugetan kokatzen da eta beraz gertakizun guztiak Bibliaren kontakizunaren kronologian eta gertakizunetan kokatzen zen.

Bilbo inguruan, garai horretan, hainbat gabon kanta argitaratu ziren, goian gogoratu izan dugun legez. Mogel eta astarloatarren artean, ideiak behin eta berriz errepikatzen dira eta formula jakin batzuk egile desberdinen kopletan agiri zaizkigu: Adibidez borrokarako deialdia egiten den unean, euskaldunak «emetu» ohi direla salatuz.

«Antxinako euskaldunen alabantzak» horrela hasten dira:

«Jaunaren lege ona
euskeran da sendo,
Adan-eganik ona
garbi eta ondo.
Gorde izan da beti
garbiro fedea,
baita geure legeak
eta berbeitea.
Erbestear gaistoak
nai eukezan galdu
euskaldunak ez tabe
bururik makurtu.

Beste herri askotan
jaretxi arren au,
eztau-iñoz guretan
kanpokoak agintau».

Bertso hauetan, Euskal Herriaren historia laburtzen da. Azpimarratzekoa dugu euskaldunak direla sujeta politikoak. Garai berebean, Bixenta Mogelek Abandon argitaratu zituen kopletan, aldiz, bizkaitarrak dira: *Gabonetako kantia Bizkaitar guztientzat, euskaldun emakume batek ateria, 1819.garren urtian Abandoko elixatian*

Euskararen garrantzia goratzeko, Jaungoikoaren lege onaren zati bezala agiri da. Beraz, hizkuntza berezia eta sakratua izango da aurrerantzean, modu horretan bere nortasun bereziz babesteko. Bertsoetan, euskal erakundeetako legelariak aldarrikatzen zituzten ohizko mitologia politikoaren dogma nagusiak inon baino hobeto azalduta eta laburturik ditugu: jatorrizko independentzia, hau da, euskaldunak inoiz ere ez dira makurtuak izan, horregatik iraun du beraien legea eta gorde fedea eta euskara. Euskararen iraupena etorkizuneko askatasunaren garrantzia da. Euskarak hesia sortzeko hainako gaitasuna zuelako. Kristautu aurretik jadanik, Adanengandik lotura izanik, monoteista izan omen ziren, euskaldun jatorren berezko senaren ondorio zuzena, alegia. Beraz, egilea, pertsona aditua zen.

Erbestetarrak eta barrukoak: elkarren aurkako dinamika hori, bizi-bizi agiri da adierazita. Beraz, bertso asmatzaileak izan ditu gerraren bidezko inbazioen berri: Konbentzioko gerran gertaturikoa agian edo gero Napoleonek eragindakoa agian, Bibliaren eta historiaren kontakizunean kokatzen du. Etsaiak, erbestetik datozenek gero, euskaldunak beti borrokan egon ohi dira eta sekuentzia historikoa deskribatzen du: Anibal, Erromako Augusto eta erromatarrak, godoak eta mairuak. Horra euskal historiaren sekuentzia kronologikoa. Baina giro latzean idatzirik zeuden bertsoak, liberal iraultzaren ondorioak begi bistakoak zirelako, batez ere fede katolikoaren nagusitasuna ere kolokan jartzen zuten. Horregatik galdera esistentziala eta metafisikoa egiten du:

«Zergatik deritxazu
hainbeste neke lan
euskaldunen artean
beti hartu joian(ohi zuen)?
Gordetarren zintzoro
jaunaren fedea
geure lege garbiak
geure euskerea».

Inork ere ez du lortu aginterik ezartzea eta azpiratzea euskaldunen borondatea. Baina XVIII.mende bukaeran eta XIX.mende hasieran burrukak daude Euskal Herrian eta zergatia aurkitu beharra zegoen, aukera bat lejitimatzeko hiru helburu nagusiren arabera: Fedea, lege garbiak eta euskara. Borroken eskema interpretatibo hori gaur arte iraungo du, arerio/adiskide paradigma-

pean. Baina oraingoan arerioa barruan ere dagoen ezker, gaztelaniaz bakarrik egitea ez da nahiko, apologista legelariak egiten zuten antzera. Oraingoan gizarte barrura ere begiratzen da eta etorkizuna euskal gizarte barruan ere irabazteko adierazpenak euskaraz egin behar dira.

Bertsoek helburu mobilizatzailea ere badute eta badirudi gerra giroan burutuak izan zirela. Kasu horretan Konbentzioko gerraren garaian edo Napoleonen aurkakoan. Horregatik aurreko azterketa historiko eta politikoaren ondoren, arbasoen portaeretan oinarriturik esaten du:

«Alkar ondo harturik
 diño: Lehenago
 ondatu ta hil danok
 azpiratu baino»
 Eztauko, euskaldunak
 lehengoan fedea?
 haen euskara laua
 et'aren legea?
 Zer: emetu aldira
 gutarren bihotzak?
 baita askok berbetan
 dirudie motzak?
 (..)
 Ea ba euskaldunak
 azkortu gaitean:
 gabiltzan beti zuzen
 ta sendo fedean.
 Geure bizierera
 arteztu bagarik
 ez dogu ikusiko
 iñoz egun onik.
 Ez aldean guk galdu
 herriko legea,
 eta antxinatik, dogun
 geure euskerea.
 Gogoan beti euki
 lehenengotik oná
 sartu ez dala arrotzik
 agin(t)etan oná».

Azken bertsoek borrokalaria berrientzat ikuspegi ideologiko garbia adierazten dute. Helburuak jartzen ditu eta etsaiak nortzuk diren ere bai. Aurrerantzean beraz, foru legeak eta euskara ikuspegi teokratikoaren baitako atalak baino ez dira izango. Etsaiak, arrotzak, erbestekoak izango dira baina herriaren barruan ere agiriko dira. Bertso hauen bidez, seinalatzen da zertan zetzan jatoritasuna eta gainerako guzti guztia erbestetar gaiztotzat hartu beharko litza-

teke. Antzinako euskaldunen alabantzak euskal doktrina politikoaren laburpen ideologikoa genuke.

1.2. Euskara, Euskal Herriko liberalen moldeetan

Euskal liberal euskaltzaleak ere agiri zaizkigu garai berebean. Adiskideen batzarretan alde batetik eta XIX.mendean zehar bestetik. Eta guztien artean beste apaiz bat aipatu behar dugu: Agustín Pascual Iturriaga. Berau dugu euskararen alde bestelako ideologia baten sortzaile eta eragile. Gipuzkoako Batzar Nagusiak 1830ean Diputazioari laguntzeko, batzorde berezia antolatu zuen, industria, merkataritza eta euskararen egoera aztertu eta alde berean berri-tapenak burutzeko. Euskarari dagokion txostena A. Pascualek idatzi zuen: «Memoria sobre el decreto de las últimas Juntas Generales de Mondragón relativo a la conservación de la lengua Bascongada».

Azterketa zehatza egin zuen euskararen gainbeharren zergatiak arakatzekoan eta zera adierazten du, aginte politikoaren hizkuntza azken batean nagusitu egiten da, ondokoak baztertuz:

«Si los países o provincias, en que las lenguas son diferentes, pasan a ser partes integrantes de un estado o una nación, la lengua que adopta por suya el gobierno será la dominante porque todos los intereses y ventajas se reunirán para cultivarla y generalizarla. Prevalecerá pues sobre todas las demás, enriqueciéndose cada día y... acabará por eclipsarlas hasta hacerlas desaparecer totalmente».

Guzti honek gaztelaniaren nagusitza Euskal Herrian adierazteko balio du. Horregatik hizkuntzaren metafisika apologistari kritika zorrotza eginez, eskolan, irakaskuntzan eta hizkuntzaren prestijioan zetzala hizkuntzaren berbikuntzaren koska esan zuen. Liburuak behar ziren, euskara kultura asmatu, landu eta zabaldu:

«Ya hemos probado que las lenguas dominantes prevalecen sobre las que no lo son porque se cultivan con preferencia a ellas. Cultivemos el vascuence».

Gaztelania hizkuntza zabaldu gisa lantzearen aldekoa zen baina euskaratik abiatuz. Gehiketaren teoria proposatu zuen: Gaztelaniak edo euskarak bere kasuan, gehitu egiten zuen pertsonaren hezkuntza eta berez ez dira kontrajarriak. Agustín Pascual Iturriagak, 1833ko Gerra Karlista eta euskaldunen artekoa ere izan zena, Muñagorriren Foruak eta bakearen bertso famatuak idatzi zituen.

Giro eta eztabaida hauek ezagutu zituen W. von Humboldt-ek, Parisen Joseph Dominique Garaten bidez euskara eta euskaldunei buruzko informazioa jaso ondoren, besteak beste. Euskarari buruzko ardurak gutxi zela euskal buruzagi politiko argien artean, salatu zuen eta euskarak ez zuela etorkizunik iragarri. Baina bere begirada zorrotzaren bidez zera ikusi zuen: hemen baze-goela nazio kulturala, Iparraldekoa batez ere nabarmen nabarmena izanik. Eta bestalde, mendebaldeko hiru probintzietan, euskal nazio politikoaren arrasto-

ak ere agirikoak zirela. Arduratsuagoak zeuden politikan, foru sistemaren etorkizunaz eta autogobernuaz, euskal hizkuntzaz baino.

Hala ere, euskararen erabilpena gero eta arruntagoa bihurtzen ari zen XIX.mendearen barrena, euskaldunei begira mezuak eta ideiak burutzeko. Euskaraz pentsatu beharra zegoen, euskaldunen atxikimentua lortzeko. Eta datu hau berria zen hegoaldean. Iparraldean aldiz XVI. eta XVII.mendeetan euskararen funtzionalitatea eta kontzientzia linguistikoa ezagunagoa eta nabarmenagoa izan zen. Horra ba, aldi berrian iraultza liberalaren dinamikian, Frantziako hiritarren Asambllea politikoak frantsesa aldarrikatu zuenean hizkuntza nagusi eta ofizial bakartzat konstituzio berrian, hizkuntzen arazoa politizatzen hasi zirela, beste hizkuntza asko alboratzen zituztelako.

Humboldték aldiz, berezitasunaren eta aniztasunaren alde onak aldarrikatu zituen, oztopo baino aberasgarria gertatzen zelako etorkizuneko gizarteetan.

Laburbilduz, XIX.mendearen zehar hizkuntzak konstituzio politiko berrietan arautu ziren. Eta Euskal Herrian, euskal hizkuntzak ez zuen ofizialtasun politikoa irabazten, ez Estatu-nazio berrien baitako konstituzioetan ez eta konstituzio foraletan. Hala ere, urteak igaro ahala, konstituzio foral berriztatuetan, arautegien bidez, euskararen erabilpena arautzen hasi zen.

Giro horretan alde batetik Abandoko euskaltzaletasun teokratikoa(xuria) Bilbo inguru guztian ekimen publiko nabaria izan zuen eta ildo horretan kokatzen ditugu honako idazle eta pentsalariak: J. P. Uribarri, Bixenta Mogel, P. Novia de Salcedo, A. Artiñano, S. Arana. Bartzelonan egon zenean, A. Artiñanorekin harreman zuzena izan zuen S. Aranak, bertan erbesteturik bizi zelako A. Artiñano buruzagi karlista zena.

Bestetik, euskaltzaletasun liberala (gorria, beltza): XVIII.etan mendeetan Adiskideen Batzarrea (1764) A. Pascual Iturriaga, (1830) Foru erakundeetako agintari asko, ez guztiak. Manuel Barandika, Batzar Nagusietan itzultzailea, parlamenaria eta Banco de Bilbao erakundeak zuzendaria izan zen. Barroeta Aldamar eta beste aipa genitzake. Hala ere, Foruen lege moldaketetan aipamenik ez da agiri hizkuntza arazoari buruz, baina bai ordea Batzar Nagusietako arautegietan eta administrazio publiko foraleko zerbitzaria izateko.

2. 1876eko legea, Foru egituren deusestapena: euskara euskalerritarren aberria

Foru administrazioaren garaian, 1877.arte, Batzar Nagusietan eztabaidak euskaraz eta gaztelaniaz egiten ziren. Bat bateko itzultzaileen bidez guztien arteko ulermena lortzen zen. Eta buruzagiren batek bere mezua era zabalean hedatu nahi zuenean, euskaraz eta gaztelaniaz hitzaldia egiten saiatzen zen. XIX.mendearen zehar horren froga ugari dago eta bildu dira honezkero Bizkaiako Batzar Nagusietako euskarazko testuak A. Irigoien eta A. Urrutiaren lanetan. Euskarak hizkuntza bizia zen eta hainbat eremutan hizkuntza bakarra. Bai-

na, ekintzabide publikoan gaztelaniaren premia gero eta nabarmenagoa zen eta administrazio publikoaren idazkiak gaztelaniaz argitaratzen ziren.

Foru administrazioak desegin zirenean, Espainiako Parlamentuan onartu zuen 1876ko uztailleko 21eko legearen harian, Batzar Nagusiak legea aplikatzaera ukatu ondoren, Espainiako Gobernuak Konstituzioak aintzat hartzen zituen Diputazio probintzialak ezarri zituen. Foru erakundetzearen azken esparrua galdu ondoren, euskal zibilizazio historikoaren aztarna bakarra euskara bihurtu zen. Nafarroako euskarok eta Felipe Arrese Beitiak euskara eta euskararen geroa, euskal erakundetze politikoaren azken ondasuntzat hartu zuten. Une horretan, euskara aldi batean, ikur bihurtu zen, komunitate jakin baten adierazpen sinboloa eta beraz iragan eta geroaren arteko zubi. Aginte politikorik ezean, euskal gizartearen nortasunaren habia euskarak gordetzen zuen. Etena, gogorra izan zen, ez baitugu ahaztu behar, euskal liberalek, lau urteren buruan gogor eta irmo borrokatu zutela karlisten kontra eta azkenean Espainiako Parlamentuak garaituen pareko pagua eman zien. Foru erakundeak eta euskal agintea ez zela karlisten egitasmoa soil-soilik, bereziki liberalena baizik. Baina mezu honek ez zuen arrakastarik izan eta horrek mesfindantza eta frustrazio handia sortu zuen. Euskara eta euskalerritarrek, antolaketa politiko berria eratzea erabaki zuten, Espainiako alderdieetatik at, tokian tokikoa eta euskarak berebiziko garrantzia zuen. Hau da, Espainiako alderdien zati barik, Espainiako erresuman partaide baizik. Euskara bandera bihurtzen hasi ziren. Horrela, Bilbon Euskalerritakoek argitaratzen zuten *La Union Vasco-navarra* egunkarian euskararen aldeko diskurtsua eta artikulua nabarmen handikoak ziren. Euskalerritakoek (Sagarminaga, Sota, Epalza, Galarza) euskara ikurtzat hartu zuten eta beraien ekimenez, Bizkaiko Diputazioak 1888an indarrean ezarri zuen euskararen katedra.

Zibilizazio politikoaren gainbeherak, nabarmenki euskara bihurtu zuen euskaldunon aberrian, Victor Hugok 1840ko hamarkadan ikusi zuena berriz ere nabarmenago beharbada zabaldu zela. Katolikotasuna eta euskararen inguruan, jatorri ideologiko desberdineko euskal herritarren senidetzea berriz berpiztu zen. Baina aurrerantzean banderak eta sinboloak bestelakoak behar izan halabeharrez, ez karlista ez eta liberala, Pedro Egañak 1844an aldarrikatu zuen antzera. Euskara elkarteak Iruñean, Iturralde Suit eta Arturo Campion batek eta F. Arrese Beitia. Euskalerria elkarteak (1879) bestetik, aldi bereko Euskal Lore Jaiak, ideia berrietarako sozializazio gune izan ziren.

3. Euskararen etorkizuna hiritarren gizarte modernoan: hizkuntza gorpuztu eta esparru publikoan hedatu

1888an euskararen katedra lortu ondoren, R.M. Azkuek Bilbon bere programa indarrean ezarri zuen. Euskararen gorpuztea hiriko eta gizarte berrian erabilgarria izan zedin: izkindea, hiztegia, ortografia bateratua, Akademiaren

premia. Bestetik, euskararen bizi iraupenerako neurriak, plangintza eta atmosfera berria sortu beharra: komunikabideak, (*Euskaltzale, Ibaizabal*). Hezkuntzaren sarean sartu.

Parisen, unibertsitarien giroan, 1900an Congr s d'Etudes Basques antolatu zen Vinsonen ekimenez eta bertan T. Aranzadik parte hartze nabarmena izan zuen. 1901an Bilbon el Sitio elkarteko Lore Jokoak. Eta Unamunoren hizaldiak euskararen etorkizunari buruz, Bilboko gizarteko hautsak harrotu zituen. Eta 1901ean, Hendaian. Herriko Etxean Euskal Herriko zazpi herrialdeetako euskaltzale eta aditu bildu ziren, hizkuntzaren gorpuztea finkatzeko, erakunde publikoek bere gain egiteko hori ez baitzuten hartzen. Ortografiaren bateratasuna alde batetik eta euskararen zabalkundea bestetik.

Aurrekari eta ingurugiro horretan Sabino Aranaren ekintzabidea kokatu behar dugu.

4. Euskarari buruzko Sabin Aranaren diskurtsoak

Sabino Arana Abandon jaio zen. Oraindik bere herrian euskara tokian tokiko hizkuntza bizia zen eta XIX.mendean zehar goian aipatu ditugun euskaltzale sutsuen bizilekua. Baina Bilboaldeko merkatal eta industri giroko burgesiaren mordo handi batek, gaztelania zuen etxeko hizkuntza, etxe bereko neskamearena euskara izan arren. Gaztelaniaz hasi eta hezi zen baina gazte gazterik, bere Abandoko Euskal Herriaren ikuspegi zabalagoa lortu zuen. Gurasoen familia erbesteraturik zegoela, Iparraldeko Euskal Herria ere ezagutu zuen. Urdu an burgeseria mailako beste lagunekin ikaskide. Ondoren, Bartzelonan izan zen ikasle eta pentsa daiteke bertan katalan hizkuntzaren bizitasuna eta pizkundeak eraginik izango zukeela. Euskara ikasi egin zuen eta berehala arduratu zen bere jakinduria zabaltzen. 1888an aurkeztu zen euskarazko katedrara eta 1890an «Programa del primer Curso de Euskera Bizkaino» prestatu zuen. 1896an «Academia del Euskera Bizkaino» antolatu zuen.

4.1. Euskara, leinuaren eta jeltzaletasunaren zerbitzari: «si nuestros invasores aprendieran el Euzkera, tendr amos que abandonar este» (1894)

Euskal abertzaletasunaren doktrina berritzailea asmatzen zegoelarik, euskararen defentsan ere arduratu zen, baina premia handiagoa zuen, politikagintza jeltzale berria aurreratzea, Bizkaia herbestetarren menpeko herrialdea bihurtu zelako. Konturatu zen honezkero, gaztelania hizkuntza nagusia zela Bilbo eta Abandoko gizartean. Iraultza ekonomiko-industriala gertatzen ari zen unean, euskara neskame eta popularen hizkuntza arrunta, behe mailako klaseetako hizkuntza izanik, bigarren mailako tokian zegoen. Desagertzeko abia-

dan murgildu zen gizartearen ispilu argia agian. Euskara, gizarte tradizional eta zaharreko azken agiria zen eta zibilizazio baten erakusle eta bilbotar ikuspegitik defentsa aldarrikatzen bazuen, politikagintza abertzalearen ikur berria zen, idealizazio paseistaren ikuspegi hiritarretik begiratzen zuela. Horregatik, bere lehen diskurtso abertzalean oinarriturik, euskara, aberriaren armarran kokatzen zen. Funtzio komunikatiboa barik, erakusle bereizgarritzat hartzen zuen. Eta hizkuntza izan beharko lukeen bezala berpentsaturik berrasmatzen saiatu zen, balizko printzipio batzuen arabera, hizkuntzaren komunikazioaren funtzioa bigarren mailan alboratuz. 1893ko Larrazabaleko hitzaldian, helburu garbia erakusten du: Bizkaiko berregituratzea burutu beharko litzateke bere kabuzko asmaturiko paradigmapean. Euskara eta Bizkaiko historia berrasmatu beharra zegoen, printzipio jakin batzuen arabera, aurretiaz eta aurreiritziz erbestekotzat definitzen zena desagertarazteko eta beraz gizarte mota berria eraitkitzeko, pentsamolde guztiari ikuspegi teokratikoan oinarriturik.

1888an «Pliegos histórico-políticos» argitaratzen hasi zen eta bigarrean idatzi zuen:

«...la lengua como lazo de unión euskeriana, si bien en rigor no pasa de ser un auxiliar del verdadero lazo de unión, a saber, el patriotismo, el amor a las doctrinas patrias. La lengua es, en efecto, mucho más importante que la Poesía (...) Euskaria pudo sostenerse, y se sostuvo independiente e integérrima sin Literatura alguna; no se sostiene así en estos tiempos de irrupción erdérica. Donde avanza el idioma castellano (que es el español más próximo a Euskelerría), avanza también el españolismo y con él arraiga y se desarrolla».

Haren pentsamoldea, ikuspegi politikoa garatu zuen eta bere printzipio berrien ildotik, 1894an, idatzi zuen:

«si nuestros invasores aprendieran el Euskera, tendríamos que abandonar este, archivando, cuidadosamente su gramática y su diccionario y dedicarnos a hablar el ruso, el noruego o cualquier otro idioma desconocido para ellos» «Para nosotros sería la ruina el que los maketos residentes en nuestro territorio hablasen euskera».

Guztion euskarak guztion beharra du esaten du 2001ko martxoaren 27an Euskararen Aholku Batzordeak, baina hau ez da hasierako S. Arananaren pentsamentua. Hipotesi mailan honelakoa ere idatzi zuen:

«Si nos dieran a elegir entre una Bizkaya poblada de maketos que solo hablase el euskera y una Bizkaya poblada de bizkainos que solo hablasen el castellano, escogeríamos sin dudar esta segunda, porque es preferible la sustancia bizkaina con accidentes exóticos que pueden eliminarse y sustituirse por los naturales, a una sustancia exótica con propiedades bizkainas que nunca podrían cambiarla».

Eta jakina, armarrizat harturik kontserba behar zen hizkuntza, eguneko bizi iraupenak eragiten zion bilakaera bizkorrik ez balu bezala. Horregatik:

«Si nuestros invasores aprendieran el euskera, tendríamos que abandonar este, archivando, cuidadosamente su gramática y su diccionario y dedicarnos a hablar el ruso, el noruego o cualquier otro idioma desconocido para ello».

Beraz, azken ondorioa oraindik harrigarriagoa egin zuen, printzipio nagusia leinuaren garbitasuna iraunaraztea zelako, gizakiok biologia oinarrian bere jatorrizko zena gorderik balute bezala:

«Tanto estan obligados los bizkainos a hablar su lengua nacional como a no enseñarsela a los maquetos o españoles. No el hablar este o el otro idioma sino la diferencia de lenguaje es el gran medio de preservarnos del contagio de los españoles y evitar el cruzamiento de las dos razas».

Dena dela, 1895an Euzko Alderdi Jeltzalea sortu bazuen, hurrengo urtean 1896ko abuztuaren 14an «Euskera Bizkaitarraren Bazkintxa Azterkarija-Academia del Euskera Bizkaino» sortzeko proiektua idatzi zun, akademikoen zerrenda izenak eta arautegia aurreikusten zituelarik. Baina erakunde honek, nik dakidalarik, ez zuen jarraipenik izan. 1896an editoriala sortu zuen: «Bizkayaren Edistija ta Izkerea Pizkundia –Renaissance de l’Historire et la Langue de Bizkaya– Renacimiento de la Historia y la Lengua de Bizkaya». Bulegoak Bilboko Calle Nueva, bigarren zenbakiko bigarren solairuan zeudela.

4.2. Berezko balioa euskal gizartean: «hagamos los vascos que el uso del euzkera sea necesario en nuestra tierra si queremos que el euzkera viva» (1901)

Bigarren aldia ere izan zuen. Euskal hizkuntzari bestelako balio eta nor-tasuna hobesten zion. *Euskaldun Batzokija* elkarte izatetik, eraginezko mugimendua bihurtzeko, alderdia sortu zuen eta hauteskunderen plaza publikora igarotzea erabaki zuen. Giro horretan, bi esperientzia azpimarratu nahi nituzke : alde batetik, bere mundu idealetik errealitate sozialaren benetako arragoan sartu zen eta beraz bestelako munduan ezagutu zituen. Hauteskundeetan sartzea, gizartearen ikuspegi zabalagoa hartu zuen. Bestetik, herri euskaldunean murgildu eta bizitzen hasi zen, beste euskaldun bat balitz bezala, Bilboko hiriguneko esperientziatik at.

1898an hauteskundeetan arrakasta lortu zuen, V. Txabarrik bultzatzen zuen kandidaturaren aurka joanez, aberats berrien kazikismoaren aurkako kandidaturaren buru agiri zen. Bizkaiko Diputazioko diputatu probintziala bihurtu zen, Bilboko barrutian aukeratua.

Aurrerantzean, euskara ez da bitarteko tresna edo sinbolo hutsa izango, helburu jeltzalea lortzeko edo justifikatzeko, bere baitako berezko balio duen zer bait baizik. Hizkuntza batek funtzionalitatea lortu ezean, alperrik du bizi-raupena, galdu egin da eta; baina bestalde, bigarren mailako hizkuntza baten indartzea lortzeko, beste izpiritu edo indarra beharrezkoa izango dela aldarriri-

katzen jarraitu zuen, hots, abertzaletasunak eransten diona. Horregatik euskararen biziraupenerako honako hau idatzi zuen 1901an, Euskal Herri osoko Euskaltzaleen aurrean:

«No habiendo patriotismo es logico no amar el euzkera» (...) hagamos los vascos que el uso del euzkera sea necesario en nuestra tierra si queremos que el euzkera viva».

Haren bizitza pribatuan aldaketak jazo ziren: hasierako aktibismo politiko publiko biziaren ostean, Sukarrietan bizitzen hasi zen. Itsasbatterean, lur-raren erosketa 1898ko martxoaren 31an hitzartu zuen, bertan etxea egiteko. Erosi ere, trenbideko geltoki ondoan, haren politikagintzaren zeregina Bilbon zegoelako.

Baina bertako emakumea ezagutu, Nikolasa Atxika-Allende eta ezkondu egin zen. Esperientzia horretan, bera euskalduna bihurtzen ari zen aldian, herri euskaldunean, haren emaztegaia euskalduna Bilboko moldeetako burgeseriaren erdaran hezteko saiatu zen. S. Aranak gizarte modernoan, euskaldun legez bizitzea zein zaila zen barneratu zuen. Haren garaiko eta kideko zuen burgesia, honezkero, erdaldundurik zegoen. Eta horrez gainera, populu eta hiriko burgesiaren arteko klase desberdintasuna, ohiko bizimoduan eta ohituretan nabarmen desberdina zen. Ezkondu aurretik, emaztegaia Bilbora bidali zuen, hilabete batzuetarako mojen kolejiara, garaiko burgesiaren manerak eta usadioak hartzeko eta bereziki gaztelaniaz ikasteko. Beraz, euskara, baserriar popularentzat baino ez ote zen baliagarria? Horra berebiziko biziko kontrasesana. Abando-bilbotar giroan hezi eta hazi zenarentzat. Ez da ahaztu behar bilbotar peto-petoentzat Txorrierriko euskaldunak, beste «kasta» bateko herri-tarrak zirela. Eta Sabin Aranarentzat Sukarrieta «aldea» baino ez zen, zentzu hertsian, Bilboren parean, bere gutunean adierazten zuen legez.

Baina, bestalde hau guztiau bizitzako esperientzian oinarriturik, pixkana bere larrutik ikasarazten zion, nolabait jabetu arazteko, euskalduna, bere herrian, bigarren mailako hiritarra bihurturik zegoela, Bilbotar baten idealizaziotik aparte. Eta esperientzia berri honek, herri euskaldunean murgildurik zegoela, euskaldunagoa bihurtu zuen eta beharbada horrek lagundu zion bereizten euskararen aldeko jarrerak, ez zuela halabeharrez abertzaletasun politikoaren enblema soilak izan behar. Euskal gizartearen bazuen izan berezko baliu euskaldun ugari oraindik bizi zirelako. Beraz, Bizkaia edo Euskadiren independentzia lortu arte ez zen itxaron behar, euskararen zabalkundea eta geroa ziurtatzeko, batez ere euskara hizkuntza bizia zegoen tokietan. Hala ere, euskaltzaletasunaren aldeko grina pizteko, euskal abertzaletasuna premiazko politika zen, euskararen aldeko irmotasuna sendotzeko.

1902an Busturiko maisua zenaren, Victor Bilbaoren aurka idatzi zuen, eraztuna erabiltzen zuelako, mutikoeak erdaraz egin zezaten kalean ere. Mutikoari eraztuna kendu eta zigorraren orde z dirua eman zien bere gurasoei opa-

riren bat erosteko. Maisuak, gaztelaniaz eta euskaraz idatziriko gutunean erantzun zion, 1902ko urtarrilaren 20an, besteak beste honela:

«nik obeto adituko neban erdera baño ezan deutzazun guztia euzkaras ipiñi bazendu atso zure otzafiak emon euztan papelian. Bizi bedi gueure euzkal erri maitea eta bizi bdedi España, señen satia dan gure erria» (jatorrizko ortografia).

Beraz, aurrerantzean, ekimen publikoa egon ezean, pribatua indartu behar zela, ohartu zen. Horrela adierazi zuen 1901ko diskurtsoan Hendaian Euskaltzaleen biltzarrean:

«solo de la iniciativa e influencia particular puede esperar el euzkera hacerse necesario en extensión realtiva, y apto, en absoluto, de llinear eleuso a que se aplican las otras lenguas en la vida moderna. No está pues la muerte del euzkera en manos del... sino que en las manos del vasco su vida Si muere, culpémenos a nosotros mismos» (Hendaia 1901ko iraila).

* * *

Euskararen etorkizunari buruz, zalantza handiak zituen, desagertzeko bidean ikusten zuelako. 1901ko urtarrilaren 5an E. Aranzadi adiskide donostiarri honako hau idatzi zion:

«quando me pongo pensar, así sobre esto como sobre la raza, comprendo claramente que esto se va: se va antes que termine el siglo que acaba de empezar. El único remedio está en el dinero: y éste no se encuentra. El aldeano sabe de sobra que el euzkera de nada le sirve al hijo. El remedio está pues en fundar industrias, adquirir caserios, sostener compañías navieras..nacionalizando todas esas esferas de la vida, de suerte que el euzkera sirva de algo, porque sea obligatorio para tener parte en ellas»

Ildo berean, irakaskintza euskaraz bideratzeko, Hermanos de las Escuelas Cristianas delako Kongregazioak bildu euskaldundu ondoren euskaraz irakas ditzaten edo maisu-anderenoentzat irakasle eskola euskalduna sortu, proposatzen zuen. Jakina, diru baliabideak behar ziren eta azkenik idatzi zuen:

«las cátedras para enseñar el euzkera, no en euzkera, resultan poco prácticas. Es lujo aprender una lengua que no es útil; siempre es útil aprender las cosas en cualquier lengua que sea. Se pretende conseguir algo del Gobierno central: inutilmente».

Miguel Unamunok, 1901ko abuztuaren 26an, Bilboko Lore Jokoetako azken hitzaldian zera adierazi zuen:

«El vascuence se extingue sin que haya fuerza humana que pueda impedir su extinción; muere por ley de vida. No nos apesadumbre que perezca su cuerpo, pues es para que mejor sobreviva su alma.

La mejor lengua es la propia, como es la mejor piel la que con uno se se ha hecho, pero hay para muchos pueblos, como para otros organismos, épocas de

muda. En ella estamos. En el milenario eusquera no cabe el pensamiento moderno; Bilbao hablando vascuence es un contrasentido.»

1901ko irailaren 16an Hendaian eginiko hitzaldian, Unamunoren iritzien zantzua agirikoa da:

«No hemos venido a hacer la autopsia de un cadaver antes de que se descomponga, para dejar descrito su admirable organismo a los que hayan causado su muerte y en la esfera de la vida pretendan sustituirlo».

Baina beranduago, Euzkadi izeneko aldizkarian horrela erantzun zion:

«Hablóle de su lengua, de la lengua que para uno de los tres principales temas se había fijado como precisa y para otros varios como admisible, de la lengua en que el orfeón Bilbaino cantaba música vasca en los mismos Juegos y dijole de ella: esa lengua que hablas, pueblo vasco, ese euzkera desaparece contigo; no importa, porque como tú debe desaparecer; apresúrate a darle muerte y enterrarle con hora y habla en español... Quienquiera que conociera el carácter del señor Unamuno, compredia perfectamente que su desfogue no merecia la pena de ser contestado ni de provocar protesta alguna. ...lo contrario de lo que entonces dijo pudo muy bien decirlo al día siguiente seguramente lo ha dicho en alguna ocasión y es probable lo vuelva aún a decir».

Beraz, bere bizitzaren azken aldian, euskararen aldeko ekintzan burubelari sartu zen, ez bakarrik hizkuntzaren gorpuzte modernoan (ortografia, gramatika eta abar) baita ere bere zabalkundea gizartean bideratzeko. Eta ekintza honen iturburua, euskal abertzaletasunean kokatzen zuen.

Gizartean eraginkorrago izateko, bere ekintzabide politikoa ere aldatzeko prest zegoen. 1902ko abuztuaren 15ean Bilboko presoedegian zegoela, etsiturik, besterik barik preso zutelako bere ekintza oztopatzeko asmoz, emazteari idatzi zion:

«Además, después de esto ya nunca más en toda mi vida me veré en estas cosas, porque el partido nacionalista morirá este mismo año y los nacionalistas se harán españolistas... (ezin da irakurri) ¿no? habrá más cárceles y juicios para ellos. Yo me retiraré a casa, a descansar y ya no habrá peligro ninguno para mí».

Gutunarian agiri da, emazteak ez duela gogoko gartzelaldiko egoera, preso politiko zenez gero, beste presoetatik aparte egon arren».

Bere ekintzabide politikoan garaian garaiko legeak aintzat hartzen jokatzen asmoa zuen aurrerantzean, gizartean eragin sakonago gihartzeko, zeregin handiak ikusten baitzituen, helburu politiko nagusiak lortzeko bidean.

Ondokoak eta jarraitzaileak 1901-1919

Sabino Aranaren jarraitzaileak euskararen aldeko ekimenak eta portaerak bultzatzen saiatu ziren. Bizkaitarrak edo «jeltzale» joerakoek, euskara bere agenda politikoan sartu zuten. Baina sarritan, oraindik tokian tokiko soziologiari atxikiturik edo, euskararen alde bai baina gaztelania zen komunikazio hizkuntza na-

gusia. Adibidez, hara katalan hizkuntzaren normalizazioan aitzindaria izan zena, Pompeu Fabrak, Bilboko goi mailako injinadore industrialen eskolan irakasle zegoela 1906an, Lluís Duran I Ventosa adiskideari besteak beste idatzi ziona:

«Bilbao es una ciutat de llengua castellana; San Sebastian-me dicune-s'es-tá castellanisat rapidament. Els bilbains, a casa llur, volen managars-s'ho tot ells sols. Fora ingerencies de gent estrany! els maquetos que no a fiquin allí aoun no'ls demanen! Vet-aquí l llur regionalisme...! enamorats de Bilbao, satisfets hiperbolicament del seu engrandiment, en el design de fer-se ls superiors s'arrapen adhuc a la llengua : l'euskara es antiquissim, no ve de capt altra llengua, es més llengua que l castellá que al cap de vall no es més que un dialecte llatí (i aquí está la cosa: l'euskar per damunt dels castellá..) però no l parlen!. ni l'entenen! Un dia he estat al Centro Vasco, vaig veure-hi retorls en Bascuense, no hi vaig sentir enraonar sinó en castellá. Molts que es deixen dir biscaitarres ignoren completament el Bascuense; es tant difícil! La seva gran dificultat (?): Una altra prova de superioritat». (Bilbao, 1906.IV.15).

Hala ere, R. Maria Azkuek berak onartu zuen moduan, euskal abertzale-tasunaren aldeko mugimentuak, euskararekiko begirune berria ekarri zion. Euskarak prestijio soziala irabazi baitzuen. M. Atxagak liburu batean, izenik izen argitaratu ditu jeltzale izenekoek ekimenak euskararen alde.

Bukatzeko, zera azpimarratuko nuke, jarraitzaileen ekimeneri buruz: komunikabideetan adibidez, 1913an, *Euzkadi* izeneko egunkaria sortu zutenean Bilbon, lehen orrialdean, egunero euskaraz, Kirikiñoren zutabea argitaratu zen. Euskara, eguneroko komunikabidean agirikoa bihurtzen hasi zen. Ondoren 1917an, Bizkaiko Diputazioan gehiengoa lortu zutenean, R. Sota Aburto presidente zela, F. Landaburu eta K. Elgezabaltzi diputatu probinzial jeltzaleen ekimenez, berehala bultzatu zuten Eusko Ikaskuntzen bilkura eta ondorengo Euskal Akademiaren aldeko erakundetzea harik eta lortu arte 1919ko urrian Euskal Akademia, Euskaltzaindiaren erakundetzea. Beronen lehengo egoitza Indautxuko eskoletan izan zen Bilboko Udalaren ardurapeko egoitza. Jeltzaleek Bilboko Udalean gehiengoa zuten ezkerro karlisten laguntzarekin, euskararen irakaskuntza publikoa Bilboko udal eskoletan arrakastaz antolatu zuten. Beraz, XX.mendearen bigarren hamarkadan Bilbon eta Bizkaian, agintari jeltzaleen politikaren eraginez, euskararen egoera publikoa aldatzen hasi zen.

* * *

Sorburuak eta Bibliografia

Abertzaletasunaren Agiritegia-Archivo del Nacionalismo. Fundación Sabino Arana-Kultur elkargoa. Artea. Sabino Aranari buruzko ondarea. Fondo Sabino Arana Goiri.

Mari Karmen Aizpururen *artxiboa*, S.Arana-N. Atxika-allenderen oinordekoa.

AGIRREAZKUENAGA J. (ed.) *La articulación político institucional de Vasconia: Actas de las Conferencias entre los representantes de Alava, Bizkaia, Gipuzkoa y eventualmente Navarra. 1775-1936*. Bilbao, Bizkaiko Foru Aldundia, 1995, 2 liburuki.

AGIRREAZKUENAGA J. *Euskal gizartean barrena euskaltzaletasun politikoaren sorrera garaian: zaldunak, matxinoak, enpresariak, langileen eraketa (1789-1876)*. Bilbao, Beitia Ed., 1994.

AGIRREAZKUENAGA J. *Gerra eta Bakea Euskal Herrian. Politagintza lege zaharraren krisialdian*. Donostia, Gaiak, 1993.

AKESOLO L. «Arana-Goiri, euskalari», in *obras completas de Arana Goiritar Sabino*. Donostia, Sendoa, 1980, lehen liburukia.

ALTZIBAR X. *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, astarloatarrak, Frai Bartolome. Nortasuna, idazlanak, grafiak*. Bilbao, Bizkaiko Foru Aldundia, 1992.

ASTARLOA Pedro, *Urteko Domeka gustijetarako verbaldi ikasbidekuak, zeintzubetan azalduten dan Erromako katesismua. Eurretan aurkituko dabe Armina-zain euskaldunak, eure elextar edo feligresari predikadu bihar deutzen ikasbidia: Baita bere kristinau euskaldunak, zer jakin eta egin bihar dabeen*. Bilbo, Pedro Apraiz, 1818.

ATXAGA M. *EAJ eta euskara. Ehun urteko bide malkartsua*. Bilbo, Sabino Arana Kultur Elkargoa, 1996.

CORCUERA J., *Origenes, ideología y organización del nacionalismo vasco (1876-1904)* Madrid, s. XXI, 1979.

DE PABLO S., MEES L., RODRIGUEZ J.A., *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco*. Barcelona, crítica, 1999.

ELIZONDO M., *Sabino Arana padre de las nacionalidades. Correspondencia inédita de los hermanos Arana. Legajo Aranzadi*. Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca, 1981, 2 libuki.

INTXAUSTI J., *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, 1990

KINTANA J., «Euskarazko historiografia(I): aurrekariak eta lehen pausok (XVI-XIX mendeak). www.kondaira.com, 1, 2003,

LARRAÑAGA K. «W.von Humboldt y el proceso de definición de Euskal Herria como sujeto del discurso historiográfico» en W.von Humboldt: «Un

puente entre dos pueblos». (ed. J. Agirreazkuenaga & J. Azurmendi) in, *Revista Internacional de Estudios Vascos* nº 41, San Sebastián, 1996, 477-509.orr.

— *Obras Completas de Arana-Goiritar Sabin, Sabino de Arana-Goiri*. Buenos Aires, Editorial Sabindar Batza (Beyris, Baiona), 1965. 404.or., 1331.or.

RIQUER B., «El primer nacionalisme basc segons Pompeu Fabra», *L'Avenc*, Barcelona, 2001. zenb. 258, 53.or.

URRUTIA A., (Zuz.) *Bizkaiko Batzar Nagusiak eta euskara. 1833-1877. Euskarazko testuen bilduma eta azterketa*. Bilbo, Bizkaiko Batzar Nagusiak, 2003.

ZABALA J.M. *Fabulas en dialecto vizcaino*. Bilbo, Euskal Editoreen Elkartea, 1986. Sarrera eta prestaketa: A. Zelaieta.

ZALBIDE M., *Euskaltzaleen Biltzarraren Mendeurrenean. Hendai-Hondarribietako biltzarra: «Ortografía aitzaki, Eskualzaleen Biltzarra sortu zenekoa»*. Sabino Arana Kultur Elkargoa, Bilbo, 2001.

ZAVALA A. *Frantzezteko bertsoak*, II, Tolosa, Auspoa, 1991

ZAVALA A., *Frantziako iraultza eta konbentzioko gerra bertsoan (bertsoak)*. Donostia, Etor, 1989.